

Zagłada Żydów. Studia i Materiały

Holocaust Studies and Materials

VOL. 16 (2020)

ISSN: 1895-247X

eISSN: 2657-3571

DOI: 10.32927

WWW: www.zagladazydow.pl

Centrum Badań nad Zagładą Żydów IFiS PAN
Polish Center for Holocaust Research

Działalność SS-Sonderkommando Kulmhof w lutym i marcu 1942 r. w świetle dowodów księgowych Sonderkonto 12300 z zasobu Archiwum Państwowego w Łodzi

Operation of SS-Sonderkommando Kulmhof in February and March 1942 in Light of Statements of Operations on Special Account 12300 Stored at the State Archive in Łódź

Bartomiej Grzanka

Muzeum byłego niemieckiego Obozu Zagłady Kulmhof w Chetmnie nad Nerem Oddział Muzeum Martyrologicznego w Żabikowie

b.grzanka@chelmno-muzeum.eu

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9301-0237>

DOI: <https://doi.org/10.32927/ZZSiM.666>

Strony/Pages: 600-612

Bartłomiej Grzanka

Muzeum byłego niemieckiego Obozu Zagłady Kulmhof w Chełmnie nad Nerem Oddział Muzeum
Martyrologicznego w Żabikowie
<https://orcid.org/0000-0002-9301-0237>
b.grzanka@chelmno-muzeum.eu

Działalność SS-Sonderkommando Kulmhof w lutym i marcu 1942 r. w świetle dowodów księgowych *Sonderkonto 12300* z zasobu Archiwum Państwowego w Łodzi

Streszczenie

Ekonomiczny wymiar Zagłady Żydów w Kraju Warty nie został jeszcze w pełni zbadany. W grabieży majątku ofiar mieli udział m.in. członkowie załogi obozu zagłady Kulmhof w Chełmnie nad Nerem. Prześledzenie różnych aspektów tego zagadnienia jest możliwe dzięki dokumentom znajdującym się w zasobie AP Łódź. Niniejszy artykuł przedstawia działalność SS-Sonderkommando Kulmhof w lutym i marcu 1942 r. w świetle rachunków konta specjalnego 12300 utworzonego w celu operowania środkami finansowymi, które zostały zrabowane Żydom.

Słowa kluczowe

SS-Sonderkommando Kulmhof, *Sonderkonto 12300*, Kraj Warty, Zagłada, grabież mienia

Abstract

The economic dimension of the Holocaust in Wartheland has not been fully researched. In the looting of the property of the victims involved were, for instance, members of the personnel of the Kulmhof death center in Chełmno nad Nerem. Retracing various aspects of this issue has been possible owing to documents stored at the State Archive in Łódź. This article presents the operation of SS-Sonderkommando Kulmhof in February and March 1942 in light of the operations on special account 12300, which was opened for the purpose of managing the financial assets looted from the Jews.

Key words

SS-Sonderkommando Kulmhof, *Sonderkonto 12300*, Wartheland, Holocaust, looting of property

W Okręgu Rzeszy Kraj Warty (Reichsgau Wartheland, potocznie Warthegau), części ziem okupowanej Polski wcielonych do Rzeszy, zaplanowana zagłada Żydów miała skutkować, poza celem głównym, czyli stworzeniem wzorcowego niemieckiego okręgu, także korzyściami finansowymi i materialnymi. Namiestnik Rzeszy (*Reichsstatthalter*) Arthur Greiser oraz podlegli mu urzędnicy i do-

wódcy aparatu policyjnego w założeniu czerpaliby je z grabieży mienia ofiar. Rabunkiem objęto w pierwszej kolejności nieruchomości, firmy i przedsiębiorstwa należące do Żydów¹. Kolejnym etapem było odebranie dóbr ruchomych ofiarom deportacji do Generalnego Gubernatorstwa i do gett tworzonych sukcesywnie na terenie wschodnich powiatów Warthegau². Poza niewielkimi ilościami dobytku, które pozwalano zabrać do transportu, konfiskacie ulegała także własność Żydów wywożonych z gett do obozu zagłady w Kulmhof (okupacyjna nazwa wsi Chełmno). Tam dokonywano ostatecznej grabieży.

Ekonomiczny aspekt działalności SS-Sonderkommando Kulmhof, pod którą to nazwą krył się zarówno obóz zagłady, jak i jego załoga (rzadziej używano nazwisk kolejnych dowódców SS-Sonderkommando Lange/Bothmann), nie został do tej pory dokładnie zbadany. Ofiarom odbierano nie tylko odzież i rzeczy osobiste czy narzędzia, lecz także zegarki, biżuterię i pieniądze, nierzadko zaszywane w ubraniach³. Przedmioty wartościowe i pieniądze trafiały do kome-

¹ Więcej zob. Michael Alberti, *Die Verfolgung und Vernichtung der Juden im Reichsgau Wartheland 1939–1945*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2006, s. 105–118. Przejmowanie majątków nadzorował okręgowy oddział Haupttreuhandstelle Ost (HTO, Główny Urząd Powierniczy Wschód). Działalność tej instytucji poddał wnikliwej analizie Bogumił Rudawski w: *idem*, *Grabież mienia w Kraju Warty 1939–1945. Działalność Urzędu Powierniczego w Poznaniu*, Poznań: Instytut Zachodni, 2018.

² Według Danuty Dąbrowskiej było to około 140 tys. osób. Zob. Danuta Dąbrowska, *Zagłada Żydów w Kraju Warty w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Biuletyn ŻIH” 1955, nr 13–14, s. 126. Więcej zob. Maria Rutowska, *Wysiedlenia Polaków i Żydów z ziem polskich wcielonych do Trzeciej Rzeszy i do Generalnego Gubernatorstwa w latach 1939–1941 [w:] Polska 1939–1945. Straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami*, red. Wojciech Materski, Tomasz Szarota, Warszawa: IPN, 2009, s. 114–127. Na terenach rejencji inowrocławskiej (Regierungsbezirk Hohensalza) i łódzkiej (Regierungsbezirk Litzmannstadt) Kraju Warty powstały co najmniej 54 miejsca odosobnienia dla Żydów. Większość z nich stanowiły getta o zamkniętym, półotwartym, a najczęściej otwartym charakterze. Miejscami takimi mogły być także pojedyncze budynki (kościół parafialny w Służewie czy willa Lejba Wózka w Ciechocinku) lub większy teren (nieczynna cukrownia „Konstancja” w Kutnie). Cytowany wyżej Michael Alberti poświęcił obszerny rozdział swej pracy gettom w Kraju Warty, zob. *idem*, *Die Verfolgung...*, s. 148–300. Na temat grabieży własności łódzkich Żydów wysiedlanych do getta zob. *ibidem*, s. 217–227.

³ Szlama Winer przytacza w swej relacji słowa oficera SS kierowane do Żydów przywiezionych jednym z transportów [wypowiedziane przed przejściem ofiar do łaźni, będącej w rzeczywistości mobilną komorą gazową – B.G.]: „Przedmioty wartościowe i dokumenty należy wyjąć, zawinąć w chustkę i oddać na przechowanie. Jeżeli kto ma pieniądze papierowe, schowane albo zaszyte w odzieży, winien je bezwzględnie wypruć, gdyż w przeciwnym razie ulegną spaleni w piecu”. Zob. *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, t. 13: *Ostatnim etapem przesiedlenia jest śmierć. Pomiechówek, Chełmno nad Nerem, Treblinka*, oprac. Barbara Engelking, Alina Skibińska, Ewa Wiatr, Warszawa: ŻIH i WUW, 2013, dok. 1: *Świadectwo przymusowego grabarza Jakuba Grojnowskiego. Izbica Kujawska, Chełmno*, s. 104. Temat grabieży mienia ofiar poruszył sędzia śledczy Władysław Bednarz w pierwszej publikacji na temat obozu: *idem*, *Obóz straceń w Chełmnie nad Nerem*, Warszawa: PIW, 1946, s. 34–36. Zob. także: Shmuel Krakowski, *Chełmno, a Small Village in Europe. The First Nazi Mass Extermination Camp*, Jerusalem: Yad Vashem, 2009, s. 183–191; Patrick

dantury obozu, gdzie były liczone i księgowane. Odpowiedzialny za te czynności hauptscharführer SS Fritz Ismer zeznawał w trakcie procesu w Bonn w 1960 r., że pod koniec dnia, po zgładeniu osób z ostatniego transportu, razem ze swym asystentem, unterscharführerem SS Maxem Sommerem:

szli do pałacu i odbierali dzienny zbiór precjozów, zapakowanych w duży worek. Gotówkę zdawano w wiklinowym koszu. Wszystko to wieźli do biura w wózku. Następnego dnia sortowali przedmioty na dużym stole. Zegarki, pierścionki, naszyjniki, przedmioty ze srebra i złota, a nawet budziki ujmowano w spisach zdawczo-odbiorczych. Następnie pakowano je w skrzynie zamykane na kłódki, które potem odwożono do Gettoverwaltung [niemiecki Zarząd Getta – B.G.] w Łodzi⁴.

Część zrabowanych kosztowności była także przewożona do Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy (Reichssicherheitshauptamt)⁵.

Temat ekonomicznego wymiaru działalności obozu Kulmhof w kontekście finansowania Zagłady w Kraju Warty szeroko omówił Peter Klein w opublikowanej w 2009 r. pracy poświęconej Gettoverwaltung w Łodzi. Autor w szczególności zwrócił uwagę na zagadnienie *Sonderkonto 12300*⁶. Specjalne konto w tamtejszej Miejskiej Kasie Oszczędnościowej (Stadtsparkasse) zostało założone z polecenia oberführera SS dr. Georga Herberta Mehlhorna, kierownika Wydziału I Urzędu Namiestnika Rzeszy (zarząd ogólny i wewnętrzny), który jako doradca Arthura Greisera do spraw prawnych nadzorował redagowanie zarządzeń dotyczących m.in. ludności cywilnej. To właśnie Mehlhorn odpowiadał za tzw. kwestię żydowską w Kraju Warty⁷. Wysłannik Mehlhorna, oberregierungsrat dr Friedrich Häusler (referent ds. budżetu Urzędu Namiestnika Rzeszy w Poznaniu), oraz Windmüller (imię nieznane) udali się 5 lutego 1942 r. do Łodzi na rozmowy z Friedrichem Wilhelmem Ribbe, zastępcą stojącego na czele Zarządu Getta Hansa Biebowa. Celem spotkania było omówienie warunków utworzenia konta, które początkowo miało służyć obsłudze kosztów związanych z „ewakuacją” Żydów z gett. Ostatecznie jednak trafiały na nie zarówno pieniądze zra-

Montague, *Chełmno. Pierwszy nazistowski obóz zagłady*, tłum. Tomasz S. Gałązka, Wołowiec: Czarne, 2014, s. 135–146.

⁴ Cyt. za: Montague, *Chełmno...*, s. 139.

⁵ *Ibidem*, s. 140.

⁶ Peter Klein, *Die „Gettoverwaltung Litzmannstadt“ 1940 bis 1944. Eine Dienststelle im Spannungsfeld von Kommunalbürokratie und staatlicher Verfolgungspolitik*, Hamburg: Hamburger Edition, 2009, s. 479–507. Zob. także *idem*, *Todeslager Kulmhof. Finanztechnische Hinweise auf die federführende Verantwortung für ein Vernichtungslager im Reichsgau Wartheland* [w:] *Der Judenmord in den eingegliederten polnischen Gebieten 1939–1945*, red. Jochen Böhrer, Jacek Andrzej Młynarczyk, Osnabrück: Fibre Verlag, 2010, s. 203–217.

⁷ Jerzy Marczewski, *Hitlerowska koncepcja polityki kolonizacyjno-wysiedleńczej i jej realizacja w „Okręgu Warty”*, Poznań: Instytut Zachodni, 1979, s. 116; Stanisław Nawrocki, *Organizacja i działalność Urzędu Namiestnika Rzeszy w Kraju Warty*, „Poznański Rocznik Archiwalno-Historyczny” 1996, R. IV, s. 74, 77.

wane ofiarom, jak również pochodzące ze sprzedaży ruchomości zagrabianych podczas likwidacji prowincjonalnych gett w Warthegau. Na konto wpływały też zasoby teoretycznie przeznaczone na wynagrodzenia dla żydowskich robotników przymusowych⁸. Namiestnik Rzeszy wielokrotnie przejmował zgromadzone na *Sonderkonto* środki. Na przykład 17 lutego 1943 r. 4 mln reichsmarek (dalej RM) przelano na konto Stowarzyszenia Przyjaciół Kraju Warty (Verein der Freunde des Warthegaues), w rzeczywistości na fundusz łapówkarski Greisera. Peter Klein konkluduje, że kontrolę nad grabieżą sprawowali Mehlhorn (*de facto* Greiser) i Biebow, a całe finansowe zabezpieczenie „ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej” w Warthegau leżało wyłącznie w gestii Urzędu Namiestnika Rzeszy⁹. Ten stan rzeczy sankcjonowało rozporządzenia Greisera z 23 marca 1942 r., na mocy którego wszelkie mienie (w tym pieniądze) wywożonych na śmierć Żydów miało stawać się własnością Zarządu Getta w Łodzi¹⁰.

W niniejszym artykule próbuję podjąć postulat Petera Kleina w celu ustalenia udziału SS-Sonderkommando Kulmhof w grabieży majątku ofiar na ostatnim etapie dramatu, który rozgrywał się już na terenie obozu. Dowody księgowe operacji dokonywanych na *Sonderkonto 12300* znajdujące się w zasobie AP Łódź¹¹ umożliwiają analizę wysokości sum przekazywanych w określonym czasie do Zarządu Getta, a także rodzaju wydatków Sonderkommando pokrywanych ze zgromadzonych na koncie środków. Zaznaczyć należy, że księgowano jedynie wpłaty zrabowanej gotówki (RM) oraz walut obcych po ich wymianie na RM. W dokumentach jako przekazujący lub odbiorca danej kwoty figuruje Gestapo bądź Gestapo (S), gdzie S oznacza Sonderkommando. Część z dokumentów pośrednio przynosi również informacje pozwalające na uzupełnienie naszego stanu wiedzy na temat funkcjonowania samego obozu. Z uwagi na objętość materiału archiwalnego niniejszy artykuł należy traktować jako początek badań. Analizie poddano dowody księgowe z lutego i marca 1942 r., a więc z pierwszego miesiąca funkcjonowania konta (pierwszej wpłaty dokonano 24 lutego).

⁸ Pierwotnie środki te trafiały na konto nr 700. Szerzej na temat płac żydowskich robotników przymusowych zob. Anna Ziółkowska, *Obozy pracy przymusowej dla Żydów w Wielkopolsce w latach okupacji hitlerowskiej (1941–1943)*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2005, s. 142–152.

⁹ Klein, *Todeslager Kulmhof...*, s. 210, 214.

¹⁰ *Świadectwa Zagłady. Obóz w Chełmnie nad Nerem. Getto wiejskie Czachulec*, wybór dokumentów, wstęp i oprac. Łucja Pawlicka-Nowak, współpraca Jolanta Adamska, Gdańsk: Muzeum II Wojny Światowej, 2014, s. 67.

¹¹ Archiwum Państwowe w Łodzi, Akta miasta Łodzi, Zarząd Getta (Gettoverwaltung) (dalej AP Łódź, GV). Jednostki archiwalne powiązane z *Sonderkonto*, w liczbie 38, zawierają nie tylko dowody księgowe dotyczące działalności Sonderkommando, lecz również dokumenty na temat grabieży dóbr Żydów wywożonych na śmierć z prowincjonalnych gett bądź wysiedlanych do getta łódzkiego czy świadectwa funkcjonowania obozów pracy przymusowej dla Żydów, z których dochody przechodziły przez konto. Cała seria została zdigitalizowana i jest dostępna za pośrednictwem portalu www.szukajwarchiwach.pl (dostęp 12 VIII 2019 r.).

Luty 1942 r.

Obóz zagłady Kulmhof funkcjonował pod komendą Herberta Langego od połowy listopada 1941 do końca lutego 1942 r. W tym czasie śmierć z rąk Sonderkommando poniosło w nim ponad 28 tys. Żydów. Z końcem lutego Lange otrzymał rozkaz o przeniesieniu do Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy, gdzie służył jako kriminalrat w Policji Kryminalnej. Jego miejsce zajął hauptsturmführer SS Hans Bothmann, choć, jak zeznawała jedna z kobiet, która sprzątała w komendanturze: „przez 5 tygodni Lange jeszcze pozostawał w Chełmnie i «objasniał» Bothmannowi, jak jest zorganizowany obóz”¹².

W lutym 1942 r. zamordowano w Kulmhof ostatnich Żydów z terenu powiatu kolskiego (Kreis Warthbrücken), tzn. około 1000 osób przywiezionych 7 lutego z Sompolna¹³. Po wznowieniu wywózek z getta w Litzmannstadt w drugim etapie deportacji w dniach 22–28 lutego w siedmiu transportach dostarczono do obozu 7025 osób¹⁴. Być może znalazło się tam również około 1000 osób wywiezionych z Koźminka między styczniem a marcem¹⁵. Łącznie w lutym 1942 r. uśmiercono w Kulmhof ponad 9 tys. Żydów.

W dniach 24–27 lutego przekazano Zarządowi Getta po 5 tys. RM za każdy przewieziony w danym dniu transport Żydów (łącznie 20 tys. RM). W dokumentach zaznaczono, iż były to *Aussiedlungstransporte* (transporty wysiedlonych) skierowane do obozu między trzecim a szóstym lutego¹⁶. Brak jest informacji o wpłacie z siódmego transportu. W związku z tym, że przypaść on na sobotę, można założyć, że przekazane 3 marca 1000 RM odnosi się właśnie do niego¹⁷. Prawdopodobne jest też, że w tych dniach Hans Biebow osobiście odbierał w Kulmhof pieniądze i kosztowności¹⁸. Ponadto 27 lutego Sonder-

¹² Archiwum Instytutu Pamięi Narodowej, 165/271, Zeznanie Stefani Wojciechowskiej z dn. 27 czerwca 1945 r., t. 2, k. 132.

¹³ Dąbrowska, *Zagłada...*, s. 169, tabela 12. Sompoleńscy Żydzi najprawdopodobniej zostali przetransportowani kolejką wąskotorową do Powiercia, skąd przewieziono ich ciężarówkami do Kulmhof (por. Icchak Kominkowski, *W szponach nazistów. Wrzesień 1939–luty 1942*, tłum. Michał Sobelman, „Miasteczko Poznań” 2018, nr 3, s. 35).

¹⁴ *Kronika getta łódzkiego 1941–1944 / Litzmannstadt Getto*, t. 2: 1942, red. Julian Baranowski i in., Łódź: Wydawnictwo UŁ i Archiwum Państwowe w Łodzi, Łódź 2009, s. 59. W znajdującym się w zasobie Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie zestawieniu pociągów specjalnych (*Sonderzüge*) z Widzewa do Koła (Warthbrücken) widnieje liczba 7043 przewiezionych w tych dniach Żydów, a więc o 18 osób większa niż podana w *Kronice getta łódzkiego*. Zob. Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie (dalej AŻIH), Zbiór materiałów do dziejów ludności żydowskiej w Łodzi 1939–1944, 205/70, k. 3.

¹⁵ Dąbrowska, *Zagłada...*, s. 159, tab. 3.

¹⁶ AP Łódź, GV, sygn. 29665, k. 252, 253, 256, 257.

¹⁷ Kwotę pokwitowano 4 marca. Zob. *ibidem*, k. 228.

¹⁸ Icchak (Henryk) Rubin, *Żydzi w Łodzi pod niemiecką okupacją 1939–1945*, Londyn: Kontra, 1988, s. 362.

kommando przekazało 139 351,5 RM¹⁹ oraz dewizy, które sprzedano za kwotę 716,25 RM²⁰.

W lutym wypłaty z konta przeznaczono na zakupy oraz żołąd dla załogi obozu. 27 lutego zapłacono 154,40 RM za 40 litrów białej brandy (dwie skrzynki butelek jednolitrowych)²¹ oraz łączną kwotę 472,50 RM za 3 duże piecyki, 9 małych piecyków typu koza i 20 łóżek²² (piecyki i łóżka dostarczono 24 stycznia 1942 r.). 28 lutego oberscharführer SS i kriminallassistent Behm²³ pokwitował odbiór 50 tys. RM od Zarządu Getta dla Sonderkommando opisanego jako Geheime Staatspolizei (S)²⁴. W zachowanych w łódzkim archiwum dokumentach brakuje rachunku wystawionego przez Deutsche Reichsbahn (Niemieckie Koleje Rzeszy) za transporty z lutego. Materiały, które przybliżają te szczegóły, znajdują się w zasobie AŻIH w Warszawie. Na wezwaniu do zapłaty przesłanym łódzkiemu Gestapo 6 marca 1942 r. widnieje kwota 20 484,80 RM²⁵. Suma ta powtarza się na wyciągu z konta, gdzie pod datą 7 marca figuruje opłata za koszty transportu kolejowego²⁶.

Marzec 1942 r.

Na początku marca nastąpiła likwidacja getta na terenie powiatu kutnowskiego. 2 marca zostało wywiezionych 900 osób z Krośniewic²⁷, 3 i 4 marca około 3,2 tys. osób z Żychlina²⁸, a pod koniec miesiąca około 6 tys. Żydów z Kutna i mniejszych miejscowości powiatu uwięzionych na terenie byłej cukrowni „Konstancja”²⁹.

¹⁹ Pokwitowano 28 lutego. Zob. AP Łódź, GV, sygn. 29665, k. 242.

²⁰ Było to 260 dolarów, 60 złotych dolarów, 4 dolary kanadyjskie, 19 funtów szterlingów, 20 franków francuskich oraz 10 złotych rubli. *Ibidem*, k. 250.

²¹ Zamówienie z dn. 18.12.1941 r. Rachunek wystawiono łódzkiemu Gestapo (o ile nie zaznaczono inaczej, rachunek wystawiał Zarząd Getta). *Ibidem*, k. 243.

²² Rachunek wystawiono łódzkiemu Gestapo. *Ibidem*, k. 244.

²³ Alfred Behm z poznańskiej placówki Gestapo, w Sonderkommando prawdopodobnie od rozpoczęcia przez oddział operacji pseudoeutanazji w Kraju Warty. Według Patricka Montague i Łucji Pawlickiej-Nowak krótko przebywał w Kulmhof i zajmował się nadzorowaniem transportów. Pod koniec wojny miał trafić do radzieckiej niewoli. Zob. Montague, *Chełmno...*, s. 345; Pawlicka-Nowak, Adamska, *Świadectwa...*, s. 604.

²⁴ AP Łódź, GV, sygn. 29665, k. 242.

²⁵ AŻIH, Zbiór materiałów do dziejów ludności żydowskiej w Łodzi 1939–1944, sygn. 70, k. 7.

²⁶ AP Łódź, GV, sygn. 29665, k. 195.

²⁷ Dąbrowska, *Zagłada...*, s. 172, tab. 14; Ruta Sakowska, *Dwa etapy. Hitlerowska polityka eksterminacji Żydów w oczach ofiar. Szkic historyczny i dokumenty*, Wrocław i in.: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1986, dok. 20: *Raport Oneg Szabat pt. „Gehenna Żydów polskich pod okupacją hitlerowską”*, s. 154.

²⁸ Dąbrowska, *Zagłada...*, s. 172, tab. 14; Sakowska, *Dwa etapy...*, s. 150, dok. 20. Z uwagi na fakt, że oba miasteczka (jak również powiatowe Kutno) leżały na trasie linii kolejowej biegnącej do Poznania, ofiary były przewożone koleją do Koła, tak jak Żydzi z getta w Łodzi.

²⁹ W literaturze padają różne daty. Przykładowo Ruta Sakowska datuje początek deportacji na 23 marca, aczkolwiek pewne jest, że wywózka kilku tysięcy osób trwała kilka dni, być

Także w marcu skierowano do Kulmhof pierwszy transport 500 Żydów z getta w Ozorkowie oraz około 2 tys. osób z Poddębic³⁰. W marcu kontynuowano wywózki z getta w Litzmannstadt. W związku z tym, że wśród analizowanych dokumentów znajdują się także rachunki wystawione przez łódzki oddział Deutsche Reichsbahn, transporty te zostaną opisane w końcowej części artykułu.

W marcu 1942 r. na *Sonderkonto 12300* wpłynęło 214 022,87 RM (11 marca, opisane jako „druga dostawa”; sumie tej towarzyszyły także dewizy)³¹ oraz 183 816 RM (30 marca)³². Ponadto 20 marca dostarczono kolejną partię dewiz, które nie zostały jednak wymienione w tym miesiącu³³.

Na wypłaty z konta w marcu składały się:

- 5 marca: zakup 1000 sztuk jugosłowiańskich papierosów „Drava” za kwotę 32,50 RM³⁴; 40 litrów białej brandy (w butelkach jednolitrowych) za 142,40 RM³⁵; 10 biurek z drzwiczkami, 10 szafek, 100 krzeseł wiedeńskich o wartości 3310 RM³⁶ oraz 20 żeliwnych pieców za 300 RM (piece dostarczono 24 stycznia 1942 r.)³⁷,
- 6 marca: zapłata w wysokości 300 RM za 6 żelaznych pieców oraz 40 par słomianych butów (towar dostarczono 24 stycznia 1942 r.)³⁸,
- 9 marca: zakup 800 kg wapna chlorowanego w beczkach po 100 kg za kwotę 240 RM³⁹,
- 12 marca: zakup 40 litrów brandy (w butelkach jednolitrowych) o wartości 165,40 RM⁴⁰,
- 14 marca: zakup 4 apteczek za kwotę 64,50 RM⁴¹,

może jeszcze w kwietniu. Zob. Dąbrowska, *Zagłada...*, s. 172, tab. 14; *Archiwum Ringelbluma*, t. 1: *Listy o Zagładzie*, oprac. Ruta Sakowska, Warszawa: ŻIH i Wydawnictwo Naukowe PWN, 1997, dok. 7: *List niezidentyfikowanej Feli do rodziny w getcie warszawskim*, s. 18, przyp. 1. Por. Andrzej Grzegorzczak, *Zagłada kutnowskich Żydów w obozie Kulmhof w Chełmnie nad Nerem* [w:] *Zarys historii Żydów Ziemi Kutnowskiej*, red. Bożena Gajewska, Karol Koszada, Elżbieta Świątkowska, Kutno: Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Kutnowskiej, 2016, s. 292–293.

³⁰ Dąbrowska, *Zagłada...*, s. 161, tab. 5.

³¹ 20 złotych marek, 505 dolarów, 62 złote dolary, 90,10 funtów szterlingów, 15 funtów palestyńskich, 5500 mil palestyńskich, 1 dolar kanadyjski oraz 35 złotych rubli. Pokwitowanie z datą 19 marca. Zob. AP Łódź, GV, sygn. 29665, k. 227.

³² *Ibidem*, k. 197.

³³ 894,5 złotych marek, 2256 dolarów, 395 złotych dolarów, 12,10 funtów szterlingów, 20 peso, 140 złotych rubli oraz 20 złotych lirów. Pokwitowano 2 kwietnia. *Ibidem*, k. 196, 201.

³⁴ Rachunek wystawiony łódzkiemu Gestapo. *Ibidem*, k. 238.

³⁵ Rachunek wystawiony łódzkiemu Gestapo. *Ibidem*, k. 237.

³⁶ Rachunek wystawiony łódzkiemu Gestapo. *Ibidem*, k. 240.

³⁷ Rachunek wystawiony łódzkiemu Gestapo. *Ibidem*, k. 236.

³⁸ Rachunek wystawiony łódzkiemu Gestapo. *Ibidem*, k. 241.

³⁹ Rachunek wystawiony Zarządowi Getta przez firmę F. Reichelt S.A. z Łodzi. *Ibidem*, k. 114.

⁴⁰ Rachunek wystawiony łódzkiemu Gestapo. *Ibidem*, k. 235.

⁴¹ Rachunek wystawiony SS-Sonderkommando in Kulmhof. Zob. *ibidem*, k. 217. 24 marca przekazano na rzecz Sonderkommando 64,50 RM w celu pokrycia powyższego zakupu. Zob.

- 24 marca: zapłata w wysokości 7,98 RM za 150 sztuk okólnika Urzędu Zdrowia Rzeszy (Reichsgesundheitsamt) na temat walki z tyfusem⁴².

Ponadto 28 marca oberscharführer SS Friedrich Neumann⁴³ pokwitował odbiór od Zarządu Getta 50 tys. RM w gotówce dla załogi obozu, tym razem określonej jako Geheime Staatspolizei (Sonderkommando S)⁴⁴.

Zarówno członkowie załogi obozu, jak i mieszkańcy wsi relacjonowali w składanych po wojnie zeznaniach, że funkcjonariusze otrzymywali tygodniowe przydziały alkoholu i papierosów. Nie dziwi zatem obecność takich rachunków. Walter Burmeister, kierowca i adiutant obu komendantów, zeznawał, że tygodniowy przydział wódki wynosił pół litra na osobę⁴⁵. Na podstawie ilości zakupionego alkoholu można wysnuć wniosek, że załoga obozu w omawianym okresie liczyła co najmniej 80 osób. Nabycie sporej ilości mebli i piecyków dostarczonych 24 stycznia 1942 r. wiązać się mogło ze zwiększeniem liczby funkcjonariuszy Schutzpolizei przydzielonych do załogi po uciezkach więźniów: 16 stycznia Abrama Roja oraz 19 stycznia Szlamy Winer i Michała Podchlebnika. Początkowo w obozie przebywało około trzydziestu policjantów, natomiast latem 1942 r., kiedy do Kulmhof przywożono największą liczbę Żydów dziennie (rejencja łódzka i „wielka szpera” w getcie w Litzmannstadt)⁴⁶, grupa funkcjonariuszy liczyła około 130 osób. Wapno chlorowane, które zakupiono 9 marca, było używane do posypywania ciał ofiar układanych w masowych mogiłach na terenie lasu rzuchowskiego⁴⁷.

Szerszego omówienia wymaga kwestia wywózek Żydów z getta w Litzmannstadt w marcu 1942 r. Według kronikarzy getta łódzkiego w miesiącu tym

ibidem, k. 216. Rachunek wystawiła Firma K. Markgrafa mieszcząca się w Poznaniu przy Leo-Schlageterstrasse (ul. Gwarna) 19.

⁴² Zamówienie z 17 lutego złożone przez Häuslera w Reichsverlagsamt. Zob. *ibidem*, k. 220.

⁴³ Friedrich Neumann w pierwszym okresie funkcjonowania obozu (grudzień 1941 – kwiecień 1943 r.) zajmował się sprawami administracyjnymi; w kwietniu 1942 r. zastąpił go Wilhelm Görlich. Obaj byli delegowani z placówki Gestapo w Inowrocławiu. Dalsze losy Friedricha Neumanna są nieznane. Zob.: Montague, *Chełmno...*, s. 353; Pawlicka-Nowak, Adamska, *Świadectwa...*, s. 606.

⁴⁴ AP Łódź, GV, sygn. 29665, k. 204.

⁴⁵ Montague, *Chełmno...*, s. 230.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 95.

⁴⁷ W literaturze substancję tę nazywa się nieprecyzyjnie „chlorkiem”, cytując Szlamę Winerę, który relacjonował, że: „od piątku [16 stycznia – B.G.] zaczęto polewać groby chlorkiem”. Zob. Sakowska, *Dwa etapy...*, dok. 15, s. 128. Nachman Blumental podaje, że od 17 stycznia 1942 r. ciała ofiar zasypywano „chlorkiem”. Zob. *Dokumenty i materiały*, t. 1: *Obozy*, oprac. Nachman Blumental, Łódź: CŻKH, 1946, s. 251. Podczas odwiertów prowadzonych w 2003 r. w celu ustalenia zasięgu mogiły nr 1 zaobserwowano w ziemi czynną substancję niszczącą gumowe rękawiczki. Nie poddano jej jednak analizie. Zob. Łucja Pawlicka-Nowak, *Badania archeologiczne na terenie byłego niemieckiego ośrodka zagłady w Chełmnie nad Nerem* [w:] *Archeologia totalitaryzmu. Ślady represji 1939–1956*, red. Olgierd Ławrynowicz, Joanna Żelazko, Łódź: IPN, 2015, s. 147.

wysiedlono 24 687 (9267 mężczyzn i 15 420 kobiet). Liczebność transportów szacowano na około 900 osób dziennie. Deportowano przeważnie osoby pobierające zasiłki bądź pracujące od niedawna, a wcześniej je pobierające. Wysiedlono także wszystkie osoby notowane w rejestrach sądowych, Urzędzie Śledczym i Oddziale Administracyjnego Postępowania Karnego. Akcja miała trwać cały miesiąc z wyjątkiem niedziel⁴⁸. Na podstawie tej informacji oszacowano, że w marcu do Kulmhof trafiło 26 transportów w ramach drugiego etapu wywózek z Łodzi⁴⁹. Tymczasem 23 marca z oddziału Reichsbahn w Łodzi została wystosowana do łódzkiego Gestapo prośba o uiszczenie należności za przewóz Żydów w dniach 1–15 marca 1942 r. Do dowodów kasowych dołączono zestawienie przeprowadzonych w tym czasie transportów z Żydami polskimi (P[olnische] j[uden]-Züge) ze stacji Radegast (Widzew) do stacji Warthbrücken, czyli Koło. Zawiera ono liczbę przewiezionych w danym dniu Żydów (zob. Aneks). Każdemu z transportów towarzyszyło trzynastu strażników określonych jako obsługa (jednakowa liczba w lutym). Koszt piętnastu transportów z obsługą wyniósł 30 030,50 RM, a transportów powrotnych, czyli samej obsługi – 1103,20 RM, razem 31 133,70 RM. Opłatę uiszczono 29 marca. Kolejne ponaglenie do zapłaty, tym razem za transporty Żydów w dniach 16 marca – 2 kwietnia 1942 r., wysłano 5 maja. Z kwoty 51 664,85 RM do czasu wystosowania pisma zapłacono 31 133,70 RM. Transporty określono wówczas jako „Juden-Sdz” (*Sonderzüge*) – pociągi specjalne z Żydami. Tak jak poprzednio, każdemu z nich towarzyszyło 13 osób obsługi⁵⁰. Według zestawień w marcu 1942 r. ze stacji Radegast odjechało łącznie 31 transportów (a więc każdego dnia miesiąca), w sumie 22 843 osoby. Nie jest jasne, z czego wynika różnica między liczbą podaną w *Kronice getta* a widniejącą w zestawieniach kolejowych. Jeśli do osób deportowanych w marcu dodamy Żydów wywiezionych w dwóch kwietniowych transportach (1 kwietnia – 1049 osób, 2 kwietnia – 1301 osób), otrzymamy liczbę 25 193, a więc większą niż podana w *Kronice*. Razem z siedmioma wywózkami w lutym (7025 lub 7043 osoby) i dwoma w kwietniu (łącznie 2350 osób) drugi etap deportacji z getta w Litzmannstadt objął od 32 236 (uwzględniając dane z wykazów Reichsbahn) do 34 062 osób (dane z *Kroniki getta*). W lutym i marcu 1942 r. w Kulmhof zginęło łącznie około 42 tys. Żydów.

Przytoczone wyżej dokumenty łódzkiego oddziału Reichsbahn mogą być pomocne w określeniu zmiany, jaka nastąpiła w drodze śmierci ofiar z getta w Litzmannstadt. Po opuszczeniu stacji Radegast transporty przejeżdżały przez Kutno do Koła. Następnie Żydzi przechodzili do synagogi na Nowym Rynku w Kole, gdzie spędzali ostatnią noc przed przewiezieniem ciężarówkami do

⁴⁸ *Kronika getta łódzkiego...*, s. 66 i n.

⁴⁹ Krzysztof Gorczyca, Zdzisław Lorek, „Dzień po dniu w obozie zagłady w Chełmnie nad Nerem. Próba kalendarza wydarzeń 1941–1945”, Konin 1999, maszynopis w zbiorach Muzeum, s. 16–19.

⁵⁰ AP Łódź, GV, sygn. 29665, k. 121, 171.

Kulmhof⁵¹. Na skutek protestu tamtejszych Niemców przeciwnych prowadzeniu Żydów przez miasto (był to swoisty marsz śmierci, podczas którego wielu Żydów zginęło z rąk strażników⁵²) od 1 marca 1942 r. na stacji w Kołach ofiary przesadzano do ciężarówek i wywożono do wsi Zawadki. Więźniowie przebywali w nocy w młynie położonym nad Wartą, po czym rano transportowano ich do Chełmna. Według jednego ze świadków od 14 marca Żydzi byli dowożeni kolejką wąskotorową ze stacji Koło do Powiercia, skąd przechodzili do Zawadki⁵³. Kolejka nie mogła dojeżdżać do Chełmna ze względu na zniszczenie przez polskie wojska we wrześniu 1939 r. mostu na rzece Rgilewce między wsiami Skobielice i Przybyłów. Według zestawień Reichsbahn w dniach 1–10 marca pociągi pokonywały z Łodzi do Koła 140 km, a od 11 marca do 2 kwietnia już 147 km w relacji Radegast (Widzew) – Przybyłów. (Przybyłów był położony za zerwanym mostem, zatem pociągi zawracano w Skobielicach). Tak więc właśnie na 11 marca (a nie, jak zanotował Rubach, na czternasty dzień miesiąca) należy datować początek przewożenia Żydów kolejką wąskotorową z Koła do Zawadki⁵⁴.

Możemy także spróbować ustalić, kiedy zwiększono liczebność załogi obozu w związku z kierowaniem ofiar na nocleg do młyna w Zawadce (utworzenie tzw. komanda strażników młyna⁵⁵). Według wykazu eskorta transportów jeździła do Przybyłowa (Powiercia) w dniach 16–19 marca (być może także od 11 do 15 marca, choć nie wskazują na to dane), natomiast później asysta docierała już tylko do Koła. Mogło to być spowodowane niewystarczającą liczbą funkcjonariuszy Schutzpolizei potrzebnych do obsadzenia komanda strażniczego i tymczasowym uzupełnieniem tego braku przez policjantów eskortujących transporty z Łodzi.

W omawianym okresie Sonderkommando Kulmhof dostarczyło Zarządowi Getta łącznie 557 906,62 RM. Taka kwota widnieje w kolumnie wpływów na wyciągu z konta sporządzonym 31 marca 1942 r. Z tytułu funkcjonowania obozu w lutym i marcu pobrano z konta 106 181,28 RM. Stanowiło to 24,45 procent ogólnej sumy wypłat z konta, które osiągnęły wysokość 434 208,62 RM. Najwyższą kwotę, 122 178,56 RM, przekazano 17 marca Zarządowi Getta tytułem kosztów poniesionych w związku z likwidacją w pierwszej połowie stycznia tzw.

⁵¹ Według Łucji Pawlickiej-Nowak, która przeanalizowała protokół oględzin napisów na ścianach kołskiej synagogi (tzw. mniejszej), Żydzi nocowali w budynku jeszcze dwukrotnie: 21 i 25 marca. Zdaniem autorki mogło to być spowodowane liczebnością transportów i związaną z tym trudnością umieszczenia części osób w młynie w Zawadce. Zob. Pawlicka-Nowak, Adamska, *Świadectwa...*, s. 264. Znajduje to potwierdzenie w wykazie z Reichsbahn: 21 marca deportowano 1041 osób, 25 marca – 1000 osób. Należy jednak nadmienić, że w drugiej połowie marca odnotowano 10 transportów liczących 1000 osób lub więcej (zob. Aneks).

⁵² Marsz przez miasto opisuje dokładnie Jerzy Kruszyński [w:] *ibidem*, s. 228–232, dok. A14.

⁵³ Według Stanisława Rubacha, dziennikarza prowadzącego notatki, w których zapisywał relacje miejscowych oraz własne spostrzeżenia na temat obozu zagłady. Zob. *ibidem*, s. 178, dok. A10.

⁵⁴ AP Łódź, GV, sygn. 29665, k. 121, 122, 171, 212–214.

⁵⁵ Montague, *Chełmno...*, s. 95.

obozu cygańskiego (*Zigeunerlager*)⁵⁶. Saldo na 31 marca wyniosło 125 698 RM. Po dodaniu do powyższej sumy 106 181,28 RM wydatkowanych na pozostałe transporty w marcu (44 513,95 RM opłacone w kolejnych miesiącach) otrzymujemy łączną kwotę 150 695,23 RM przeznaczoną na funkcjonowanie obozu w lutym i marcu 1942 r. Koszty te w całości zostały pokryte z pieniędzy zarobianych ofiarom przed śmiercią.

Aneks

Zestawienie transportów Żydów deportowanych z getta łódzkiego w lutym i marcu 1942 r.

22 lutego – 1004 os.	26 lutego – 1004 os.
23 lutego – 1015 os.	27 lutego – 1003 os.
24 lutego – 1003 os.	28 lutego – 1006 os.
25 lutego – 1008 os.	

1 marca – 501 os.	17 marca – 768 os.
2 marca – 510 os.	18 marca – 1001 os.
3 marca – 502 os.	19 marca – 1001 os.
4 marca – 660 os.	20 marca – 1001 os.
5 marca – 801 os.	21 marca – 1041 os.
6 marca – 812 os.	22 marca – 400 os. ⁵⁷
7 marca – 801 os.	23 marca – 797 os.
8 marca – 851 os.	24 marca – 1000 os.
9 marca – 785 os.	25 marca – 1000 os.
10 marca – 790 os.	26 marca – 1001 os.
11 marca – 780 os.	27 marca – 1000 os.
12 marca – 701 os.	28 marca – 1001 os.
13 marca – 651 os.	29 marca – 1000 os.
14 marca – 602 os.	30 marca – 965 os.
15 marca – 601 os.	31 marca – 883 os.
16 marca – 637 os.	

⁵⁶ Pozostałe kwoty to: 4800 RM dodatku za ciężkie warunki pracy dla funkcjonariuszy Gestapo z placówki na terenie getta (wypłacone 25 lutego), rekompensata za poniesione koszty transportów (przypuszczalnie chodzi o transporty z pierwszego, styczniowego etapu deportacji) w wysokości 50 524,80 RM (7 marca), przelew 100 tys. RM na „konto żywieniowe dla Żydów ze Starej Rzeszy” (16 marca) oraz odszkodowanie za uszkodzenia ciężarówek podczas wywózki Romów i Sinti w czasie likwidacji *Zigeunerlager* (wypłacone 28 marca). Zob. AP Łódź, GV, sygn. 29665, k. 195–196.

⁵⁷ W zestawieniu pod tą datą widnieją 303 osoby. Był to jednak błąd sporządzającego je pracownika kolei, który nie uwzględnił obowiązującej w tym dniu 50 procent zniżki (!), co zostało skorygowane pod tabelą z wykazami transportów. Zob. *ibidem*, k. 122.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Łodzi (AP Łódź)

Akta miasta Łodzi, Zarząd Getta, sygn. 29665

Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie (AŻIH)

Zbiór materiałów do dziejów ludności żydowskiej w Łodzi 1939–1944, sygn. 205/70

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (AIPN)

Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, sygn. 165/271

Źródła publikowane

Archiwum Ringelbluma, t. 1: *Listy o Zagładzie*, oprac. Ruta Sakowska, Warszawa: ŻIH i Wydawnictwo Naukowe PWN, 1997.

Archiwum Ringelbluma, Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy, t. 13: *Ostatnim etapem przesiedlenia jest śmierć. Pomiechówek, Chełmno nad Nerem, Treblinka*, oprac. Barbara Engelking, Alina Skibińska, Ewa Wiatr, Warszawa: ŻIH i WUW, 2013.

Dokumenty i materiały, t. 1: *Obozy*, oprac. Nachman Blumental, Łódź: CŻKH, 1946.

Kominkowski Icchak, *W szponach nazistów. Wrzesień 1939–luty 1942*, tłum. Michał Sobelman, „Miasteczko Poznań” 2018, nr 3.

Kronika getta łódzkiego 1941–1944 / Litzmannstadt Getto, t. 2: 1942, red. Julian Baranowski i in., Łódź: Wydawnictwo UŁ i Archiwum Państwowe w Łodzi, 2009.

Sakowska Ruta, *Dwa etapy. Hitlerowska polityka eksterminacji Żydów w oczach ofiar. Szkic historyczny i dokumenty*, Wrocław i in.: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1986.

Świadectwa Zagłady. Obóz w Chełmnie nad Nerem. Getto wiejskie Czachulec, wybór dokumentów, wstęp i oprac. Łucja Pawlicka-Nowak, współpraca Jolanta Adamska, Gdańsk: Muzeum II Wojny Światowej, 2014.

Literatura przedmiotu

Alberti Michael, *Die Verfolgung und Vernichtung der Juden im Reichsgau Wartheland 1939–1945*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2006.

Bednarz Władysław, *Obóz straceń w Chełmnie nad Nerem*, Warszawa: PIW, 1946.

Dąbrowska Danuta, *Zagłada Żydów w Kraju Warty w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Biuletyn ŻIH” 1955, nr 13–14, s. 122–183.

Gorczyca Krzysztof, Lorek Zdzisław, „Dzień po dniu w obozie zagłady w Chełmnie nad Nerem. Próba kalendarza wydarzeń 1941–1945”, Konin 1999, maszynopis w zbiorach Muzeum.

Grzegorzczak Andrzej, *Zagłada kutnowskich Żydów w obozie Kulmhof w Chełmnie nad Nerem* [w:] *Zarys historii Żydów Ziemi Kutnowskiej*, red. Bożena Gajewska, Karol Koszarda, Elżbieta Świątkowska, Kutno: Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Kutnowskiej, 2016.

Klein Peter, *Die „Gettoverwaltung Litzmannstadt” 1940 bis 1944. Eine Dienststelle im Spannungsfeld von Kommunalbürokratie und staatlicher Verfolgungspolitik*, Hamburg: Hamburger Edition, 2009.

Klein Peter, *Todeslager Kulmhof. Finanztechnische Hinweise auf die federführende Verantwortung für ein Vernichtungslager im Reichsgau Wartheland* [w:] *Der Judenmord in den eingegliederten polnischen Gebieten 1939–1945*, red. Jochen Böhrer, Jacek Andrzej Młynarczyk, Osnabrück: Fibre Verlag, 2010.

- Krakowski Shmuel, *Chełmno, a Small Village in Europe. The First Nazi Mass Extermination Camp*, Jerusalem: Yad Vashem, 2009.
- Marczewski Jerzy, *Hitlerowska koncepcja polityki kolonizacyjno-wysiedleńczej i jej realizacja w „Okręgu Warty”*, Poznań: Instytut Zachodni, 1979.
- Montague Patrick, *Chełmno. Pierwszy nazistowski obóz zagłady*, tłum. Tomasz S. Gałązka, Wołowiec: Czarne, 2014.
- Nawrocki Stanisław, *Organizacja i działalność Urzędu Namiestnika Rzeszy w Kraju Warty*, „Poznański Rocznik Archiwalno-Historyczny” 1996, R. IV, s. 73–95.
- Pawlicka-Nowak Łucja, *Badania archeologiczne na terenie byłego niemieckiego ośrodka zagłady w Chełmnie nad Nerem [w:] Archeologia totalitaryzmu. Ślady represji 1939–1956*, red. Olgierd Ławrynowicz, Joanna Żelazko, Łódź: IPN, 2015.
- Rubin Icchak (Henryk), *Żydzi w Łodzi pod niemiecką okupacją 1939–1945*, Londyn: Kontra, 1988.
- Rudawski Bogumił, *Grabież mienia w Kraju Warty 1939–1945. Działalność Urzędu Powierniczego w Poznaniu*, Poznań: Instytut Zachodni, 2018.
- Rutowska Maria, *Wysiedlenia Polaków i Żydów z ziem polskich wcielonych do Trzeciej Rzeszy i do Generalnego Gubernatorstwa w latach 1939–1941 [w:] Polska 1939–1945. Straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami*, red. Wojciech Materski, Tomasz Szarota, Warszawa: IPN, 2009.
- Ziółkowska Anna, *Obozy pracy przymusowej dla Żydów w Wielkopolsce w latach okupacji hitlerowskiej (1941–1943)*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2005.

Netografia

www.szukajwarchiwach.pl